

П Е Р Е Д М О В А

«Якщо дивитися в бронзу, як у дзеркало, можна опорядити одягу; якщо дивитися в історію, як у дзеркало, можна пізнати, як розквітали й занепадали династії».

Імператор Лі Шимінь, 627—649

ІСТОРІЯ СВІТУ ТА СУЧАСНІСТЬ

Писати книжку про історію — ризикована справа, а надто в час, коли невпевненість у майбутньому велика, як ніколи. Історією часто зловживають, така її доля, і нині вона дедалі більше схожа на дешевий супермаркет: як різні світові правителі — дисиденти, популісти й ліберали, — так і Брати мусульмани та Рух чаювання, — усі вибирають із минулого ті чи ті аргументи на користь свого політично-ідеологічного порядку денного. У такій ситуації історик ризикує некритично поширювати норми й нібито незаперечні істини. Або може стати упередженим тлумачем минулого, що досліджуватиме реальність через призму необ'єктивності та сучасних стереотипів.

Поки невпевненість у майбутньому зростає, імперіалізм сучасності проти минулого водночас стає чимраз агресивнішим. Історія — це більше не закінчений і складний розділ, віддалено пов'язаний із сучасністю, а площина: минуле нині підпорядковане сьогоденню, межа між «тоді» й «зараз» стирається, а роль історії полягає в підтвердженні сучасних цінностей. Як наслідок, сучасність потребує історичних паралелей, а співчуття до пращурів, що стали заручниками свого часу, послаблюється, позаяк вони не задовольняють сучасних стандартів. Та якщо міряти історію з погляду сучасності, вона втрачає весь блиск, усю привабливість, стає такою собі чужою землею¹. А коли сучасність стає мірою всього, то і її годі зрозуміти.

Дві тисячі років тому один римський інтелектуал сказав, що метою освіти було визволення від «тиранії сучасності»². Тепер сьогодні радше завойовує нас. Громадськість і соціальні мережі орієнтуються на те, що актуально нині, цієї миті, особливо на приватне, тут і зараз. Усвітня мережа наближує історію на відстань одного кліка, адже факти про 4000 р. до н. е. можна знайти так само швидко, як і міфи про сьогодні. Простота подорожей у часі посилює відчуття панування над минулим, яке насправді хаотичне, роздроблене й потребує впорядкування, якщо хочемо, щоб воно мало сенс і було зрозуміле.

У цій книжці я прагну запропонувати протизагуг як безісторичності, так і політизації історії. Робитиму це, описуючи й коментуючи історичні події та тенденції, що тягнуться від перших давніх цивілізацій на Близькому Сході та в Азії 5000 років тому до «Сяйнистої династії» в Китаї та величезної османсько-ісламської імперії у приблизно 1500 році; від новітнього поступу Заходу та його тріумфу в ХІХ столітті до аналізу ролі європейського та британського колоніалізму. Насамкінець ми розглянемо століття США та зростання ролі Китаю як наддержави в ХХІ столітті й те, як кліматичну кризу і дискусію про неї можна розуміти з історичної перспективи. Крім цього, хочу описати, як історію інтерпретували в різні часи. Учити історію і не осмислити традицій її інтерпретації — це приблизно те саме, що дивитися футбол і не знати правил. Подекуди, мабуть, захоплює, але зрозуміти складно. Мета — посприяти думкам та усвідомленню того, як образи світу, що їх створили переможці, породили спрощення і стереотипи про історію та світ. Бо ж, лише усвідомлюючи це, ми можемо зостатися незалежними у вічному потоці часу.

ЧАС НОВИХ ЗАПИТАНЬ ТА ВІДПОВІДЕЙ

Бути автором книжки про історію світу сьогодні — мабуть, складніше, ніж будь-коли, але водночас так важливо, як не було давно. Упродовж тих років, що я намагався зрозуміти історію, у глобальній рівновазі сил сталися фундаментальні зміни. В усьому світі постійно

ставлять нові запитання, щоб збагнути, чому ми опинилися там, де зараз. Поєднання непевності в майбутньому та радикальні зміни рівноваги сил зумовлює те, що сучасність потребує від минулого нових відповідей.

Важлива *економічна* причина цього полягає в тому, що економічна, технологічна та політична першість Заходу вперше за 500 років опинилася під загрозою. Багато хто стверджує, що століття США скінчилося й почалося століття Китаю. Світовий центр ваги опиниться в Азії та, вірогідно, зостанеться там у найближчому майбутньому. Якщо це справді так, то великі теорії про розвиток суспільства, а також традиційні пояснення успіху сучасного Заходу потрібно переоцінити й переглянути. Вони ж бо сформовані в той період історії, коли ідеї, традиції та інституції Заходу сприймали як гарантію успіху та влади. Ця епоха, на думку багатьох, незабаром скінчиться.

Важлива *політична* причина того, що інтерпретація історії стала частиною сучасної політики, полягає в чимраз поляризованішій дискусії про європейський колоніалізм, деколонізації науки та визволенні від європейської просвітницької традиції. Вимога переписати історію, щоб позбавити її расизму білошкірих та європоцентризму, породжує нові запитання і погляди у вкрай політизованому світі.

Ще одна, може, глибша причина — *ідеологічна* — того, що наявні уявлення не вважають за достатні або адекватні, полягає в чимраз поширенішій надмірній упевненості, що людство через кліматичні та природні кризи стоїть на краю прірви. Якщо людина сама спричинила цю помсту природи суспільству, то цілу історію людства варто переглянути.

Ці фундаментальні зміни сучасності зумовлюють те, що на стару тему потрібно поглянути по-новому, а світова історія має відповісти на нові запитання. Чому приблизно 5000 років тому перші цивілізації виникли в Азії та на Близькому Сході, а не в Європі? Чи поширювалася цивілізація з однієї точки, чи ідеї про поділ праці, духівництво й письмову культуру розвивалися приблизно паралельно в різних частинах світу за пильного

керування природи? І що піраміди фараонів, міфи шумерів і залишки купалень індійської цивілізації можуть розповісти сучасній людині про значення природи для розвитку суспільства?

Які риси притаманні останнім не західним державам та імперіям, що домінували у світі в приблизно 1500 році? Яке значення мало те, що Османська імперія ґрунтувалася на ісламі й завдяки священній війні та дипломатичним хитрощам їй вдалося підкорити майже весь Близький Схід, Північну Африку та чималі частини Європи? Якими були передумови того, що династія Мін у Китаї стала найрозвиненішою технологічною державою у світі? Якими були економічні підвалини цих держав, що їх тримало купи і як їх розуміти так, щоб не зазнати впливу політизованого европоцентризму, властивого європейським традиціям інтерпретації? Ці дві потужні держави тепер провокують чималий інтерес, коли очільник Китаю Сі Цзіньпін та президент Туреччини Ердоган знову вдихають життя в це минуле, прагнучи втілити власні амбіції та політику.

Чому саме Англія та Європа раптом наприкінці XVIII — на початку XIX століття вивели світ з аграрної у промислову епоху, докорінно змінивши напрям історії? Лише кілька сотень років тому таке годі було припустити. Чи вдалося це Англії через винятково політичну культуру й державу, що підтримувала підприємців та інновації? Чи, може, успіх спричинили ті гори грошей, що держава заробила, торгуючи рабами? А що, як нам потрібно шукати в іншому місці, щоб пояснити всі найважливіші події після аграрної революції, що сталася майже 10 000 років тому?

Історія світу — це переважно історія про могутні країни та їхнє завоювання слабших, тож які риси притаманні європейському колоніалізму, а особливо британському, проти інших тогочасних імперій в Африці? Яку роль колоніалізм відіграв у глобалізації й долі Африки? Чи була Британська імперія «силою добра», як стверджували британські лідери? Чи вона була радше, як вважають багато критиків, нищівною силою, що поставила хрест на розвитку інших країн та інституціоналізувала расизм білошкірих, прикриваючись поширенням західних цінностей і християнства? Може, ні те й ні те? Чи і те, й те одразу?

Немає іншої країни, крім США, що так сильно посприяла формуванню світу в останнє століття. Як найпотужніша держава в історії, США відіграли вирішальну роль у знищенні європейської колоніальної системи та перетворенні прав людини на політичну *lingua franca* глобалізації. Чи добігає століття США кінця, як багато хто стверджує? У період, коли інтелектуали та політики дискутують про те, що, на їхню думку, збільшує ймовірність занепаду західної цивілізації, звичним стало твердження про скоре падіння американської наддержави, місце якої посяде Китай. На це вказують певні тенденції. Однак чи враховує така перспектива фундаментальні розбіжності між двома згаданими наддержавами?

Упродовж останніх десятиліть світ переймався питаннями клімату та наслідками антропогенних кліматичних змін. Уперше в історії більшість людства намагається знайти дієвий розв'язок того, що вважають за глобальну проблему. Як тлумачити цю зміну? Що стається з політичною системою, коли політики стають відповідальними за погоду? Чи сталося екологічне гріхопадіння в Європі й чи в такому разі це зумовлено тим, що Бог у європейській, єврейсько-християнській традиції наділив людину незалежністю?

ІСТОРІЯ СВІТУ ТА НОРВЕГІЯ

Стрімка глобалізація останніх десятиліть змінила відносини між державами, континентами та людьми. Історики слушно вказують, що «глобалізація» майже стала кліше, а не терміном на позначення періоду, і багато хто перебільшує її масштаби та новизну. Водночас відстані суттєво зменшилися й уперше в історії сила ринків, культурна дифузія, інтернет та політичні рухи впливають на всіх людей на планеті. Пізнання історії не можна зводити лише до вивчення чужого, невідомого, далекого світу. Поступово стає зрозуміло, що це пізнання долі власного континенту чи країни. Так, стає очевидніше, що йдеться про можливість самоідентифікації людини.

Саме впродовж останніх десятиліть питання про світову історію стало національним питанням політично-економічного значення. У цей період Норвегія, принаймні в очах власних громадян, стала чемпіоном світу з економічної допомоги та гуманітарною наддержавою. Завдяки Державному пенсійному фонду в останні десятиліття Норвегія відзначилася як інвестиційна держава й регулярно потрапляє до десятки країн, що роблять найбільші внески в Організацію Об'єднаних Націй (ООН). Кожен норвежець віддає майже вдвічі більше, ніж громадяни країн, розташованих далі у списку. «Поки багато лідерів сучасності кажуть, що пріоритизують свої держави, моя мантра така: пріоритезація глобального розвитку виводить Норвегію на перше місце»³, — сказала прем'єрка Норвегії Ерна Сульберг у січні 2019 року, підсумувавши головні орієнтири політичного керівництва впродовж останніх десятиліть.

Глобальні політичні амбіції Норвегії актуалізували історію світу — не лише для політиків, а й для виборців. Класичні історичні теми — наприклад, як товсті шари етнічних, релігійних і національних традицій сформували Близький Схід та Азію — стали сучасною норвезькою політикою. Через те що Норвегія роками брала участь у війнах у Сирії, Афганістані й Іраку, кожному норвежцю, незалежно від політичної залученості, не завадить знати про історичний розвиток відносин між афганцями та персами, між арабами, курдами та турками, а також між сунітами та шиїтами. Наприклад, норвезьким парламентарям не завадило б, мабуть, знати про інституційні підвалини, закладені Османською імперією в Лівії після тривалого керування цією країною, перш ніж відправляти бомбардувальники НАТО туди, щоб захищати демократію та права людини. Коли політичне керівництво вирішило підтримати поділ Судану, найбільшої країни в Африці, знання про вплив єгипетських рабів у XIX столітті та британську політику щодо Нілу у XX столітті допомогли б реалістичніше оцінити потенціал Південного Судану як життєздатного державного утворення. А в час, коли Китай оголошує про інтереси в Арктиці й укладає угоду про вільну торгівлю з Норвегією, раптово для норвезької політики

важливим стає те, як китайське керівництво тлумачить історію династії Мін і застосовує вчення Конфуція.

Водночас внаслідок глобальних міграційних потоків історія світу стала складником внутрішньої політики. Норвегія — частина світу, що тисячі років була ізольована під Північним полюсом, — уперше в історії стала країною, куди люди переїжджають з інших континентів. Якщо раніше Норвегія належала до найбільш етнічно та культурно гомогенних країн, із кількома дрібними меншинами — саамами, квенами та фінами, — то сьогодні тут живуть люди зі ста дев'яноста країн. Незабаром кожен п'ятий житель буде мігрантом або народженим у родині мігрантів, а кожен десятий походить з-за меж Європи⁴. Історія Африки, Азії та Латинської Америки вже точно не історія «інших», хоч у норвезькому публічному дискурсі до неї досі панує таке ставлення. Індська цивілізація, Османська імперія, доктрина Монро, роль західного колоніалізму, війна у В'єтнамі та історія розвитку Африки — усе це стало важливою частиною формування націй та їхнього самосприйняття. А тепер це частина нової мультикультурної історії Норвегії, що розширює та змінює те, до чого норвежці звикли. Якщо Норвегія хоче зостатися дієздатною політичною спільнотою, де громадяни мають спільні орієнтири, то історію всього світу потрібно вивчати ретельніше.

Історичні явища найкраще зрозуміти, якщо дивитися на них різними очима. Це стосується й історії Норвегії. Свідомі та систематичні порівняння з історією тих країн, з яких походять сучасні норвежці, також можуть пролити нове світло на те, чому саме цю протягнуту та вузьку країну попід Північним полюсом раз по раз обирають найкращою країною для життя у XXI столітті. Які нові та захопливі сторінки норвезької історії ми побачимо, коли історики, чиє минуле пов'язане з Південним Суданом та Іраком, спробують зрозуміти історію своєї нової батьківщини? Що буде, коли нові тлумачі поглянуть на історію Норвегії не лише як на частину історії Північної Європи, а як на частину історії всього світу?⁵

ФІЛЬТРИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У загальному розумінні тривалий час існувала лише одна світова історія. Те, що сталося, сталося згідно з Божим планом чи волею. Тому реальної історії не було, адже шляхи космічних сил були в принципі несповідимі. У ХІХ столітті, коли виникла соціологія, такі постаті, як Огюст Конт і Герберт Спенсер, сформулювали еволюційні теорії розвитку суспільства, де місце божественного посіла еволюція. Ці теорії ґрунтувалися на тому, що людина має універсальну природу, а зміни та розвиток — іманентні риси суспільства. Тому всі люди та всі суспільства з плином часу здійснюються такою собі спільною драбиною розвитку, а завданням істориків було пояснити, чому люди перебувають на різних щаблях у визначений момент часу. Пізніше це фундаментальне та вкрай оптимістичне уявлення, яке також сприймали як «сенс» або «мету історії», переформулювали й розвинули такі особистості, як Фрідріх Гегель і Карл Маркс. Історія розвивається згідно з відомими й невідомими суспільними законами; перебіг історії рухався в напрямку ідеального або безкласового суспільства.

Чимало досліджень світової історії ґрунтувалися на більш або менш чітких варіантах цих впливових моделей, тому являли собою наполовину історію, наполовину пророцтво й були колективним наркотиком, заспокійливо стверджуючи: «Усе владнається». «Історія має план». Аж 1989-го, коли мур, що розділяв Європу, упав, почали говорити про історію, яка прибула на кінцеву станцію. Ця догма про «кінець історії» була така потужна, що політичні лідери та головні лідери думок зуміли не побачити те, що очевидно вказувало на протилежне⁶. Люди не помітили того, що, як згодом виявилось, переросте в глобальний політичний рух, якого не приймав увесь західний проект: того самого року іранський духовний лідер закликав стратити британського письменника Салмана Рушді за образу ісламу. Справа Рушді також нагадала секулярному Заходу про те, що священна історія мільйонів осіб — справжня історія. Однак досі панувала ідея, що суспільства, якщо хочуть досягти успіху, мусять копіювати Захід і США⁷.

Сьогодні мало хто в це вірить. Держави мають давати собі раду власноруч, адже історія не покаже суспільству правильний шлях до свободи та справедливості. Саме тому історія сучасного світу має захистити історію від спроб сучасності її завоювати. Ми маємо вивчати історію, не перетворюючи дослідження минулого на продовження політики іншими засобами. Історію не варто вивчати й сподіватися, що вона може навчити універсальної етики та моралі. Цінність вивчення минулого полягає в тому, що воно вже закінчене. Саме це робить минуле захопливим і саме тому минуле становить завершену драму з відкритим кінцем. Історія — це рідкісна арена, по якій ви можете ходити, тримаючи сучасність на відстані та сподіваючись зрозуміти себе. Вона дає змогу поглянути на власний час і суспільство іншими очима. Інтерес до історії — це не лише така собі ностальгія за минулим, а й спосіб зрозуміти сучасність: якщо вважати історію за довершену, незмінне минуле може стати дзеркалом, що покаже переваги та недоліки, збіги та розбіжності минулого й сучасності. Так, історія світу може допомогти знайти спосіб як урегулювати чимраз складніші відносини між минулим і теперішнім.

Хоч історія вже минула, однак хибно вважати, що її можна або варто замкнути, ізолювати на вічний карантин, щоб історію не заразило теперішнє. Будь-яке теперішнє зникне, якщо не згадуватимемо й не опрацюватимемо минуле систематично. Будь-яке суспільство та політичне керівництво має за основу історичну пам'ять і розповіді про минуле, інколи в них на заваді стоять межі короткотривалої перспективи, а іноді існування таких потужних наративів про походження суспільства, яких складно позбутися. З другого боку, суспільство та політичне лідерство можуть застрягнути у своїй офіційній ностальгії, якщо вони не тримають дистанції від минулого. Історії також може стати забагато, якщо її сприймати як долю — немов вона безсуб'єктний актор. Минуле багате на приклади могутніх соціальних груп, яким вдалося створити колективну пам'ять і в такий спосіб маніпулювати забутим та згаданим. Безліч разів державці вели військо на бойовище, годуючи вояків міфами.

Через цю подвійність минулого — його незмінність і те, як його часто змінюють на свою користь — «Історія світу. Минуле як дзеркало сьогодення» аналізує і історію, і те, як її інтерпретують. Я писав її впевнений, що ця праця становить частину ширшого контексту, а запитання, які вона ставить, і відповіді, яких доходить, мають історичне підґрунтя — як і інші тлумачення. Так, уявлення про те, що є така собі вершина Олімпу, де вчені, позбавлені впливу суспільства й часу, споглядають реальність як на долоні й описують її такою, як вона є, — не відповідає дійсності. Ті питання, які я ставлю, висвітлюють певні поворотні моменти, епохи й акторів, яких я вибрав самотужки. Однак мій вибір не суб'єктивніший за всі теми й питання, що перебувають у центрі суспільних дискусій. Водночас те, як розумію історію, ґрунтується на даних — на джерелах, що на них покликаюся, і на загальноновизнаних істинах різних дисциплін і політико-ідеологічних таборів. Ця книжка до того ж містить чіткі питання і понятійно-категорійний апарат, що дає змогу завиграшки перевірити достовірність дослідження. Ці питання палко обговорюють, тож, сподіваюся, що книжка дасть поживу для роздумів, дебатів і глибшого дослідження як історії, так і розуміння відносин між минулим і теперішнім.

Будь-яку спробу написати історію світу потрібно розглядати невіддільно від ставлення автора до головних історико-філософських вчень і традицій інтерпретації. Тому подам три найголовніші позиції, що надихнули мене написати цю книжку.

По-перше: західні цінності та традиції стали природним мірилом історії, а Європа опинилася не лише в центрі, а й перетворилася на взірць для всіх інших. Такому підходу належить покласти край. Європоцентризм призводить до того, що чималі частини історії опиняються на марґінесі, а історію загалом не зрозуміти. Навіть історію самої Європи складно зрозуміти, якщо її вважати за мірило та центр усього.

По-друге, історія світу мусить відкинути ідею XIX століття про те, що людина підкорила або пододала природу. Це стосується й догми про те, що соціологія має вивчати лише те, що можна

пояснити соціальними змінними й соціальними відносинами⁸. Ми можемо зрозуміти суспільний розвиток, якщо зважимо на природні умови і взаємодію між природою та людиною. Тут особливий інтерес становлять відносини людини з водою — єдиним ресурсом, до якого пристосовувалися і який так чи інакше контролювали всі суспільства в усі часи. Тому такий погляд особливо плідний для історії, яка має справу зі справді тривалими часовими відтинками — від перших цивілізацій до сьогодення.

По-третє, визнавати рівність усіх і вірити, що всі мають (або воляють мати) спільні цінності, — діаметрально протилежні речі. Украй важливо їх не плутати. Потрібно відкинути ідею про те, що всі люди хочуть одного, прагнуть до однакових цілей, а в основі всіх релігій та спільнот закладені однакові цінності. Не лише тому, що це вияв культурної зарозумілості, а й тому, що так не збагнути історичні зміни. Годі зрозуміти історію сучасності, якщо вірити, що індуїсти, ісламісти, американські гедж-фонд капіталісти й селяни на далекій півночі Норвегії мають однакові цінності та світогляд. Аналогічно годі розуміти тяглість історії світу та її зламні миті, якщо бути певним, що британські гідроінженери, євнухи при дворі династії Мін і солдати-раби в османському війську хотіли чогось одного⁹.

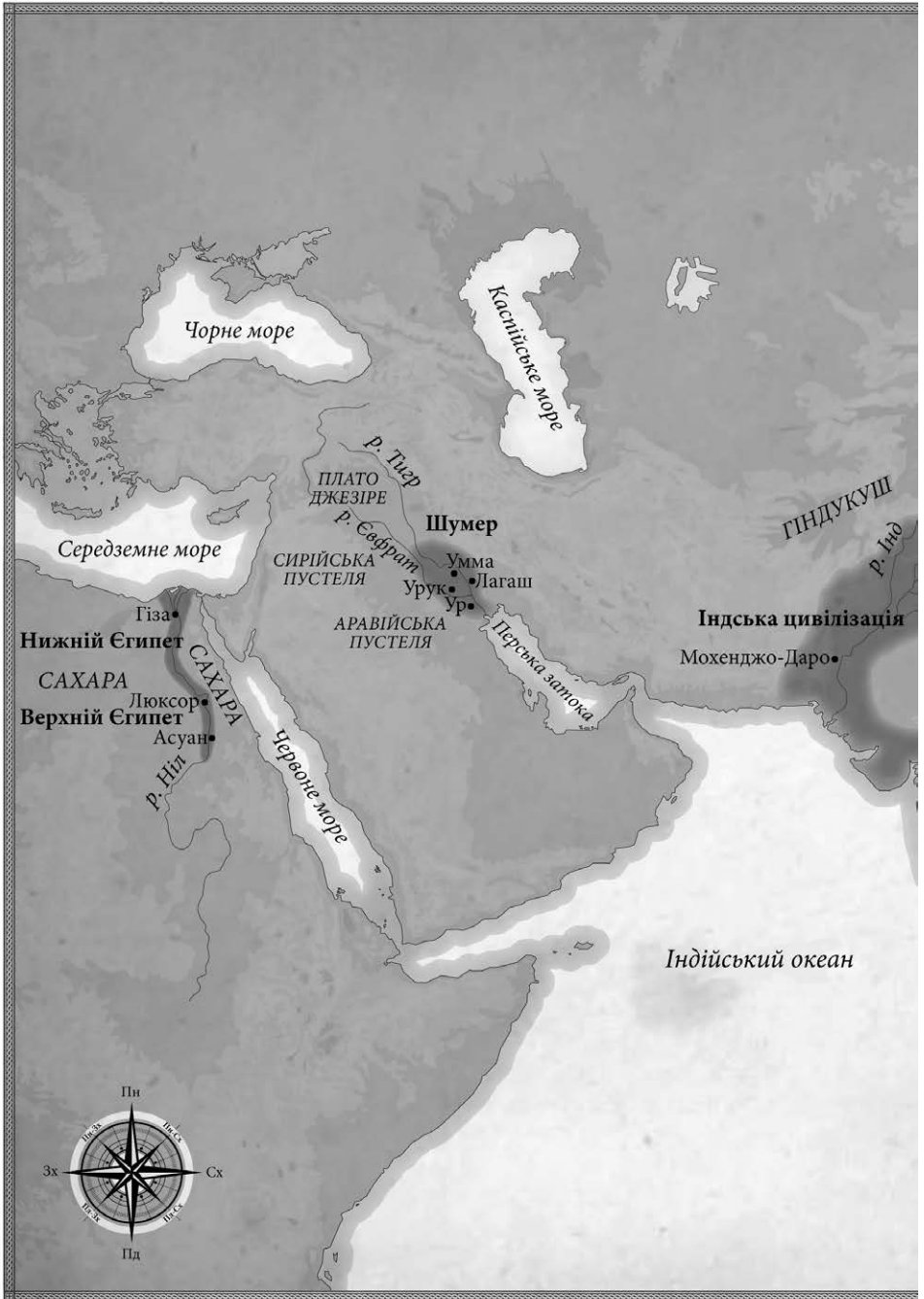
«Історія світу. Минуле як дзеркало сьогодення» досліджує розлогі та різнобічні теми, які цікавлять багатьох і які в сучасному глобалізованому світі стали частиною історії кожного. Сподіваюся, що вона посилить уміння читачів дивитися на суспільство й сучасність у ширшому історичному та глобальному контексті, а також стане поживою для роздумів про минуле і теперішнє цього світу. У тривожні часи — як упевнено можна назвати наші з вами — стає зрозуміло, що без спроб зрозуміти та досягнути події минулого сучасність стає не лише хаотичною, а й бентежною і незрозумілою. Недаремно ж кажуть: той, хто не знає *минулого*, приречений не розуміти *теперішнє*.

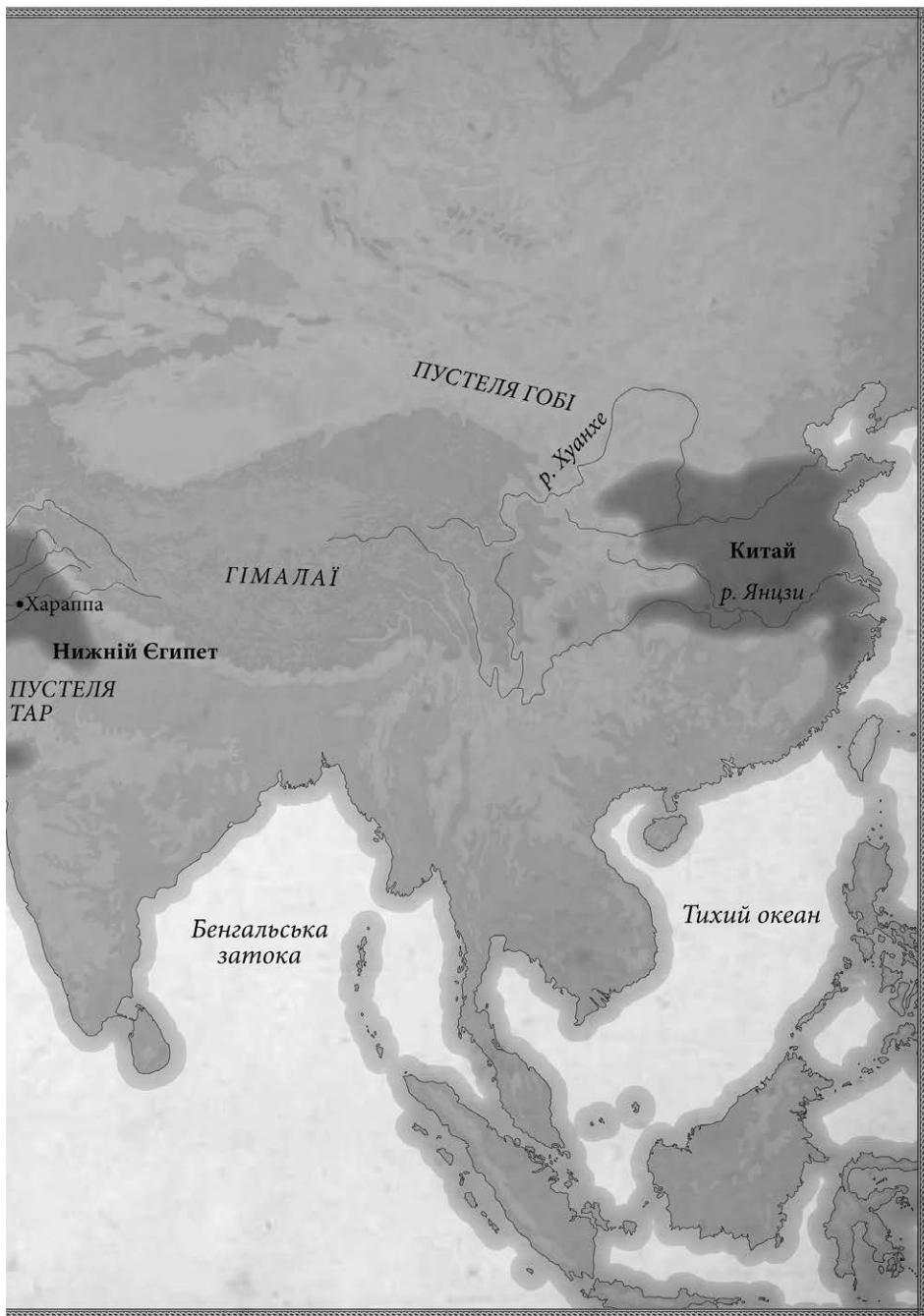
Ч А С Т И Н А І

ПЕРШІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

«Просто кажучи, цивілізація — це низка перемог над природою».

Мозес Гарві, 1886.

НАРОДЖЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

«Історія починається в Шумері» — таку назву має одна з класичних праць про перші цивілізації¹⁰. Саме в Шумері виникли перші пісні про кохання, укладені перші зводи законів і запроваджені перші податки. Деякі найважливіші інституції людства вперше з'явилися на світ саме тут. Шумери винайшли колесо, писемність, заснували великі міста, встановили державну власність, духівництво й певний ступінь поділу праці, невідомий раннім громадам. Усе це ґрунтувалося на винятково продуктивному землеробстві¹¹.

Приблизно 5000 років тому ця цивілізація розвивалася на теренах сучасного Іраку — на переважно плоскій місцевості з великими та широкими піщаними рівнинами й скупою рослинністю. Нижче, поблизу Перської затоки, куди поступово поверталось море після останнього льодовикового періоду, простягалися заболочені пустелі. Погоду визначав пустельний клімат: опадів було небагато, удень часто стояла нестерпна спека, улітку повітря гаряче, мов у печі, а взимку та вночі міг напасти дошкульний мороз. Опадів майже не було, однак географічно цивілізацію обмежували нищівні паводки, спричинені Євфратом і Тигром — двома великими та бурхливими річками, що витікали тисячами кілометрів північніше, у горах Малої Азії або старій Анатолії (сучасної Туреччини)¹². Зважаючи на те що рівнинна місцевість поблизу моря сформувалася з мулу та піску, що їх річки вимивали впродовж мільйонів років, каміння для будівництва годі було тут знайти. Не росло тут і дерев, з яких можна було спорудити будинок чи човни.

Отже, у приблизно 3500 р. до н. е. у цій негостинній місцевості шумери сформували спільноту, яка створила історію світу. Але чому люди вирішили заснувати першу у світі аграрну цивілізацію саме тут і як їм це вдалося?

Щоб бодай на краплю зрозуміти значущість Шумеру, мусимо порівняти цю цивілізацію з іншими давніми цивілізаціями, які виростили майже одночасно. Тому описуватиму й аналізуватиму цивілізацію Шумеру побіч Індської цивілізації, що постала східніше, на території сучасних Пакистану, Індії та Афганістану,

і цивілізації Стародавнього Єгипту, що правила західніше, на берегах Нілу. Чому ці ранні, напрочуд інноваційні суспільства постали саме в цих місцях? Як їм вдавалося користуватися природою, на яку доводилося зважати? І як знання про ці давні цивілізації може пролити світло на видатні події та явища сучасності?

На жодне з цих питань не можна відповісти, якщо не розібратися спершу, що мають на увазі як «цивілізацію». У цього широкого, але суперечливого поняття є десятки різних дефініцій, використовуваних як риторична зброя в ідеологічних та політичних цілях¹³. Зазвичай брак чіткого понятійно-категорійного апарату призводить до нечіткого аналізу, полегшує хибне тлумачення миттєвого й ускладнює — а іноді навіть і внеможлиблює — змістовне спілкування та обговорення результатів досліджень і ключових соціальних проблем. Так, наприклад, найбільший тлумачний словник Норвегії, *Bokmålsordboka*, нещодавно пропонував недоречне із глобальноісторичного погляду визначення: «Цивілізація — це культура, найчастіше застосовуване щодо культури білої раси на противагу культури тубільців, особливо зважаючи на технічний та матеріальний розвиток». Далі подано приклад застосування: «Місіонери принесли в Африку цивілізацію». Це визначення архаїчне та європоцентристське¹⁴, але важливіше те, що таке розуміння цивілізації унеможлиблює розмови про ранні, доєвропейські цивілізації в Азії та Африці. Вони просто-таки не можуть існувати.

Термін «цивілізація», що його використовую, намагається вловити та підкреслити фундаментальні особливості суспільного явища, визначеного часом і місцем, яке має змінити напрям світової історії. Революційність перших цивілізацій полягає в тому, як ми незабаром побачимо, що вони являли собою суспільства, які склалися з селян, ремісників, «гідроінженерів», купців і міщан. Уперше в історії обробляти землю, добувати їжу, полюючи чи рибалачи, мали не всі. Подекуди виникло духівництво, давши визначеним групам у суспільстві привілейовану позицію щодо богів. Саме ці спільноти змогли розвинути писемність, тому незабаром з'явилися групи писемних осіб, що посприяли створенню чіткої межі між тими, хто править, і тими, ким правлять.

Найперші мови були вкрай складні. Так, у Єгипті розрізняли понад 400 символів, а в Шумері — 600¹⁵. Більшість цих символів, до того ж, використовували в різний спосіб. На вивчення всіх символів і правил у людини йшов рік, тож доводилося регулярно практикуватись. Тому писемна майстерність у цей період була не лише непростим завданням, а й монополією для обраних.

Використовую термін «цивілізація» не нормативно й не прив'язую його до особливостей певної культури чи релігії. Мое уявлення відрізняється від впливового мислення, що його, наприклад, репрезентує французький філософ Вольтер, який волів дізнатися, «які сходини людство пройшло на шляху з варварства до цивілізації». Відповідно до тогочасної традиції, він використовував сходи як метафору історичного розвитку. Однак насправді всі ці давні цивілізації були варварські, іноді навіть більш варварські, ніж вільні мисливці-збирачі, що жили в той самий історичний період і іноді їх пережили. Ці цивілізації відзначалися, по-перше, рівнем розвитку та поділом праці, а по-друге — могли змінювати природу, суспільство й у такий спосіб себе. Використання саме такого поняття уможливорює аналіз того, чи може суспільство стати складнішим, не перетворюючись на цивілізоване.

Так, до того ж, стає зрозумілим, що ці цивілізації виникли за кілька тисяч років після неолітичної революції, тобто задовго після виникнення осілого землеробства на територіях, де сьогодні розташовані північні частини Іраку й Сирії та південні частини Туреччини й Лівану — у регіоні, що його часто називають Родючий півмісяць. Таким землеробством тут почали займатися приблизно 10 000 років до н. е. Уже тоді люди заходилися вирощувати рослини й одомашнювати тварин, а згодом навчилися виготовляти глиняні глечики. Глеки виконували чимало функцій, у них можна було, наприклад, зберігати й носити воду, що було передумовою осілого стибу життя більших масштабів і різноманітнішого харчування, адже тепер щось можна було зварити.

Початок урбанізації й поява цивілізацій із поділом праці в кількох місцях на планеті приблизно 5000 років тому зумовлені вкрай продуктивним землеробством у цих районах. Перші

цивілізації мали одну важливу спільну рису, на якій варто наголосити, щоб зрозуміти створювані громади, — ці громади ґрунтувалися на рільництві та штучному зрошуванні. Крім цього, вони мали й іншу спільну рису — географічну. Усі перші цивілізації виникли в незвично сухих, спекотних, а отже, часто непридатних районах, але вздовж великих річок з особливими фізичними якостями, як-от Євфрат і Тигр, Ніл та Інд. Ми поглянемо ближче на відносини, які склалися між цими першими суспільствами й головним ресурсом, навколо якого вони були організовані і який привів до того, що нашим дальнім пращурам вдалося змінити не лише природу навколо себе, а й себе та свій матеріальний і духовний світ.

ШУМЕР — МЕЖИРІЧЧЯ

Шумер як колыска цивілізації зоставався невідомим, доки його таємниці не викопали з піску. У другій половині XIX століття французькі та британські археологи вирушили до тогочасної Османської імперії — а сьогодні Іраку — на пошування за рештками з асирійського періоду (прибл. 2000—1000 рр. до н.е.). На рештки значно старішої цивілізації вони натрапили випадково. Доти мулу, що його Тигр і Євфрат принесли з турецьких гір, вдавалося приховувати слід часу. Коли Шумер відкопали та датували, відома людству історія радикально розширилася.

Є чимало теорій щодо походження шумерів. Одні вважають, що вони прийшли на ці землі із Західної або Центральної Азії, інші твердять, що вони втікали від кліматичних змін із Північної Африки. Згодом стало заведено вважати, що це були осілі селяни з Родючого півмісяця. Однак кліматичний чинник був визначальний; зміни клімату «проганяли» людей зі звичних місць життя. Через чимраз сухішу погоду осілим землеробам довелося переїхати зі своїми звичками та вміннями в регіон між річками Тигр і Євфрат. Із річками, що не пересихають цілий рік, можна було щонайменше не перейматися водою.